

Nyikolaj Bergyajev

Szellem és realitás

NYIKOLAJ

Fordította és a jegyzeteket írta:

Patkós Éva

BERGYAJEV

Szellem és realitás

*Az istenemberi szellemiség
alapjai*

TYPOTEX

AD VERBUM

Published with the support of the
Institute for Literary Translation (Russia).
A kiadvány a Műfordítási Intézet (Институт Перевода,
Oroszország) támogatásával jelent meg.

A fordítás alapjául szolgáló mű:
Nyikolaj Bergyajev: *Duh i realnoszty* –
Osznovi bogocselovecseszkoy duhovnosztyi.
In uő: *Duh i realnoszty*. Moszkva, Folio, 2003, 229–378.

A hátsó borítón szereplő idézet forrása:
G. P. Fedotov: Bergyajev – a bölcseő, *Novij zszurnal*, New York,
1948, 19., 266. – részlet az 1948 márciusában elhunyt
Bergyajevnek szentelt megemlékező tanulmányból.

Hungarian translation © Patkós Éva, 2020
Hungarian edition © Typotex, Budapest, 2020
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978 963 493 096 9

Kedves Olvasó!
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról a www.typotex.hu
és a facebook.com/typotexkiado oldalakon értesülhet.

Typotex Kiadó
Alapította Votisky Zszusa, 1989
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

Felelős kiadó: Németh Kinga
Főszerkesztő: Horváth Balázs
A kötetet gondozta: Leiszter Attila
Borítóterv: Somogyi Péter
Nyomta és kötötte: Generál Nyomda Kft., Szeged
Felelős vezető: Hunya Ágnes

TARTALOM

I. A SZELLEM REALITÁSA. SZELLEM ÉS LÉT /7

II. A SZELLEM JELLEMZŐI /45

III. A SZELLEM OBJEKTIVÁCIÓJA.
SZIMBOLIZÁCIÓ ÉS REALIZÁCIÓ /66

IV. AZ ASZKÉZIS ÉRTELME /96

V. A GONOSZ ÉS A SZENVEDÉS
MINT A SZELLEM PROBLÉMÁI /131

VI. MISZTIKA. ELLENTMONDÁSAI
ÉS VÍVMÁNYAI /167

VII. AZ ÚJ SZELLEMISÉG.
A SZELLEM REALIZÁCIÓJA /211

BIBLIOGRÁFIA /259

A SZELLEM REALITÁSA. SZELLEM ÉS LÉT¹

I

A világ hajlamos rá, hogy tagadja a szellem realitását. Csakis a látható dolgok realitását fogadja el kétely nélkül, azok kényszerítik, hogy elismerje őket. A szellem viszont nem valamiféle látható dolog, korántsem csupán egy dolog a többi közül. Igaz, csekélynek gondolt realitását mindenki, még a legszélsőségesebb materialisták is elismerik. Ennek így is kell lennie, hiszen még a szellem létezését tagadóknak is lakozik szellem. Ám az ő felfogásuk szerint a szellem az anyag kísérelése, epifenoménja, materiális folyamatok idézik elő. Soha senki sem volt képes megmagyarázni, hogy ez mit is jelent tulajdonképpen. A szellem materialista tagadása végtére is nem más, mint a tapasztalatban adott realitások helytelen leírása, mint ahogyan egy színvak helytelenül írja le a fényjelenségeket. A materialista oly módon jut túl ezen a nehézségen, hogy az anyagnak tulajdonítja

¹ A könyvet Bergyajev párizsi emigrációja során, 1936. április közepétől június végéig írta.

a szellem valamennyi tulajdonságát – az észet, a szabadságot, az aktivitást. Kifinomultabb filozófiai irányzatok nem az anyag, hanem az élet epifenoménjának tekintik a szellemet, az életnek tulajdonítják a kimeríthetetlen teremtő erőt, azaz a szellem vitalista értelmezését nyújtják. A spiritualista filozófiai irányzatok a maguk speciális ügyévé tették, hogy kiálljanak a szellem realitása mellett. A spiritualizmus rendszerint szubsztanciaként fogja fel a szellemet, különös minőségű realitásként kiemeli ugyan a természeti világ dolgai közül, de ugyanolyan értelemben vett realitásnak látja. A filozófiai gondolkodás gyakran értette naturalista módon a szellemet, és helyezte el – a legmagasabb szintként – az objektív világ hierarchiájában. A tárgyak egyikének tekintette, habár a legmagasabb rendű tárgynak. Ezáltal olyasféle realitást tulajdonított neki, mint amilyen az objektív világ tárgyainak a realitása. Ám rálehetünk-e a szellem realitására, megmutathatjuk-e a világ egyik tárgyának realitásaként? Az előttünk álló probléma sava-borsát éppen ez adja. A gondolat tárgyiasítására és hiposztazálására hajló filozófiai gondolkodás azonosnak tekinti a realitást az objektivitással. Azaz a szellem realitása oly módon tanúsítható, hogy tanúsítjuk a szellem objektivitását. A szellem realitásának tagadói az emberek szubjektív lelkiállapotának tartják csupán a szellemet, ők a szellem jelenségeit a – szubjektívnek minősített – lelki, pszichikai jelenségekkel tekintik azonosnak. Ezért a szellem realitásának hívei be akarják bizonyítani, hogy a szellem jelenségei objektívek, nem szubjektívek. A spiritualista ontológia azt hangoztatja,

hogy az igazi lét, a lét lényege a szellem, és a szellem maga a lét, az objektív lét.

Ámde mi a lét? Hiszen ez a filozófia alapvető kérdése. Rendszerint a lét fogalmát úgy használjuk, mint ami kétségtelen, magától értetődő. Az ismeretkritika viszont felteszi a kérdést, hogy vajon gondolataink milyen mértékben épülnek be abba, amit létnek nevezünk, vajon a szubjektum aktivitása milyen mértékben konstruál „létet”, amely azután elsődlegesnek tűnik. Ez volt Kant nagy tette, Kanté, akit újfajta módon kell rehabilitálnunk. A kanti filozófiát eltorzító neokantianizmus elhomályosította és szemünk elől eltakarta Kant maradandó érdemeit. Kant egyáltalán nem volt idealista a szó negatív értelmében, éppen realizmusra törekedett. Kant vetette meg az egyetlen helyes metafizika alapjait: nála látható a szabadság rendjének és a természet rendjének a dualizmusa, a voluntarizmus, az indeterminizmus (az *intelligibilis* jelleg), a perszonalizmus, az antinómiákról szóló tan, továbbá a jelenségek világa mögött rejlő másik, mélyebb realitásnak az elismerése. A tizenkilencedik század elején a német metafizikus gondolkodók, Fichte, Schelling, Hegel, túlságosan is siettek, hogy monista gondolatrendszerekkel haladják meg a kanti dualizmust. A kanti dualizmus maradandóbb igazságnak bizonyul, mint ez a monizmus, amelyet egy mégoly zseniális – de önmagát mégis tárgyiasító és hiposztazáló – gondolkodás erőfeszítései eredményeztek. A metafizika túl könnyedén lép a fogalmak hiposztazálásának útjára, a fogalmat tekinti létnek a neki megfelelő létfogalom megalkotásával. Az

ontológia olyan lét után kutat, amely objektív lenne – és olyan létre talál rá, amely egy fogalom objektívációjának bizonyul. Az ontológia az objektív lét megismerésére irányul, de ez a lét voltaképp az ontológia által kidolgozott fogalmak szülötte. A gondolkodásnak és az immár racionális megmunkálásnak a terméke az a lét, amely megragadhatónak bizonyul az ontológia számára. A lét kategóriájában történő megismerés a naturalizmustól nem mentes metafizika formáját öltheti. Naturalistának nevezek minden olyan metafizikát, amely a létet tárgyként, „természetként” fogja fel, beszéljen akár szellemi természetéről. Kant filozófiája nyomán viszont feltárul egy – minden naturalista metafizikát meghaladó – egzisztenciális filozófia lehetősége, habár maga Kant nem indult el ezen az úton. A tizenkilencedik század elején a német idealizmus túlságosan is magába szívta Kant kritikáját ahhoz, hogy a Kant előtti dogmatikus naturalista metafizika útját kövesse – a szubjektumból indul ki, a szubjektumon keresztül akarja feltárni a lét titkát. Torzítóan hat azonban a német metafizikára a maga monista és evolucionista tendenciája, amely a szellemet azonosnak tekinti a természettel, és elismeri az objektív szellem létezését. Hegelnél a lét remek dialektikája tárul fel, miközben számára a lét a legelvontabb és a legüresebb – a nemléttel egyenlő – fogalom. De ily módon út nyílt előtte, hogy feltárhassa a világszellem keletkezését-alakulását, fejlődését, habár egészen más következtetéseket is le lehetett volna vonni mindebből. A német idealista metafizika egyáltalán nem vetette fel az ember és a személy problémáját, a személytelen uni-

verzális szellem elnyomta az embert és a személyt. Az univerzális, az általános – megint csak a görög filozófiától eltérő módon – maga alá gyűrte azt, ami individuális, egyedi, ami igazán egzisztenciális. A szellem filozófiája az objektív lét filozófiája lett. Továbbra is a lét racionális fogalma uralkodott. Schopenhauer bizonyos értelemben helyesebb utat választott filozófiájának rendkívüli ellentmondásossága ellenére. Alapvetően fontosnak kell tartanunk, hogy a lét egzisztenciális felfogása nem azonos a lét objektív-naturalista értelmezésével, éppen ellentétes vele. Fichte már közel állt ehhez a felfogáshoz az „én” [öntételezésének] elsődleges tettéből kiinduló tanításában, de más értelemben véve univerzalista és antiperszonalista filozófus maradt. A realitás titka nem az objektumra, a tárgyra koncentrált figyelem révén tárulhat fel, hanem a szubjektum cselekedetére irányuló reflexió során.

A most előttünk álló probléma a következő. Használható-e a szellemmel kapcsolatban, használható-e Istennel kapcsolatban a racionális gondolkodás által kidolgozott létkategória? Az apofatikus misztikus teológia tagadja, hogy a lét kategóriája Istenre vonatkozatható volna, ez a teológia azt vallja, hogy Isten a létfölöttiség, sőt, maga a nemlét. Ugyanezt kell tenni – más módon – a szellem filozófiai megismerése érdekében is. A szellem nem objektív realitás, sőt, a léttel mint racionális kategóriával sem azonos. A szellem reális tárgyként sehol nem létezik, és soha nem is létezett. A szellemfilozófia nem a létnek a filozófiája – nem ontológia – kell, hogy legyen, hanem a létezés filozófiájának kell lennie.

A szellem nem csupán egy másik realitás, mint amilyen a természeti világ realitása, mint a tárgyak realitása, hanem egy egészen eltérő értelemben vett realitás. Kant terminológiájával élve, akinél egyébként nem találjuk a „szellem” szót magát, elmondhatjuk, hogy a szellem realitása a szabadság realitását jelenti, nem pedig a természetét. A szellem sohasem tárgy, és a szellem realitása nem valamely tárgy realitása. Az úgynevezett objektív világban nincs olyan természet, olyan dolog, olyan objektív realitás, amelyet szellemnek nevezhetnénk. Éppen ezért igen könnyű tagadni a szellem realitását. Isten szellem, ezért nem tárgy – Isten szubjektum. Ezzel sokan egyetértenek. Ám a szellemről is el kell mondanunk ezt. A szellem a szubjektumban nyilatkozik meg, nem a tárgyban. A tárgyban csupán a szellem objektívációját találhatjuk. Erről egy másik fejezetben lesz szó. A tárgyban nem lakozik szellem, szellem csak a szubjektumban lakozik. Csakis a szubjektum egzisztenciális, azaz van saját létezése. A tárgy a szubjektum terméke, vagyis a tárgy az objektíválás terméke. A szubjektum viszont Isten teremtménye, ezért adatott meg neki az eredendő létezés. Csak a tárggyal szembeállítva lesz a szubjektum a gondolkodás produktuma, a tárgyat korrelatív módon képzeljük el, nem a maga belső létezésében. Ám a tiszta szellemség a szubjektum és az objektum gondolati szembeállításán kívül található. Ezért bár a szellem nem a tárgyban, hanem csakis a szubjektumban lakozik, egyáltalán nem szubjektív. A szellem korántsem mondható szubjektívnek – az objektívvel ellentétesnek – a szó pszichológiai értelmében. A szellem realitása nem a tár-

gyak, nem a dolgok realitása, hanem egy másféle, összehasonlíthatatlanul jelentősebb, elsődlegesebb realitás. S ezt egyáltalán ne valamiféle elvont spiritualizmus értelmében fogjuk fel, amely szerint a szellem ellentétes volna a lélek és a test realitásával, sőt, a testet és a lelket el is nyomná vagy tagadná, miközben egyazon realitá-sorban lenne a természeti, lelki és testi realitásokkal. A szellem a létezésnek más, magasabb minősége, mint a lelki és a testi létezés. Az ember hármas osztatú értelmezése, azaz szellemi, lelki és testi lényként való felfogása örök értelemmel bír, és meg is kell tartanunk. Ám ez korántsem azt jelenti, hogy az emberben volna egy úgy-mond szellemi természet a lelki és a testi természet mellett – ez azt jelenti, hogy az ember lelke és teste átléphet egy másik, magasabb rendbe, a szellemi létezés rendjé-be, az ember a természet rendjéből a szabadság rendjé-be léphet, az értelem birodalmába, a viszály és az ellenségeskedés rendjéből a szeretet és az egyesülés rendjé-be. Az ember szellemi lény, szellemi energia fűti, de nincs objektív szellemi természete, szellemi szubsztanciája a lelki és a testi szubsztancia ellentétéként. Az ember testét is átjárhatja a szellem, a teste is lehet átszellemített. A szellemi alapelv nem objektív alapelv. Tárgynak lenni egyenlő a szubjektumért való létezéssel, ami tárgyyszerű, az a szubjektum számára tárgyyszerű. A szellem realitá-sának azonban más a genezise, a szellem realitása nem a tárgytól, hanem Istentől ered, aki szubjektum. Belső szellemi tapasztalatom nem tárgy. Magam számára nem lehetek tárgy. A szubjektum nem szubsztancia – ami naturalista kategória –, a szubjektum cselekvés. A szellem

olyan szféra, amelyre nem vonatkozik a gondolkodás és a lét megkülönböztetése vagy szembeállítása, itt nem történik meg a gondolkodás produktumainak tárgyiasítása és hiposztazálása. A szellem a lélek igazsága, a lélek örök értéke. Ilyen értelemben a szellem axiológiai jellegű, az értékeléssel függ össze. A szellemisség az, ami az emberben a legmagasabb rendű minőség, érték, a legmagasabb rendű vívmány. A szellem értelmet ad a valóságnak, nem jelent egy másik valóságot. A szellem, mondhatni, Isten fuvallata, áthatja az ember lényét, és magasabb rendű méltóságot közvetít neki, magasabb minőségű létezést, belső függetlenséget és egységet nyújt számára. A szellem realitásának objektív felfogásából az a kérdés következik, hogy vajon szellemi állapotaim és élményeim megfelelnek-e valamiféle igazi realitásnak, vagy egy szubjektum állapotai csupán. Ám ez a kérdésfelvetés *ab ovo* hamis, a szubjektum–objektum viszony olyan értelmezéséből származik, amely szerint a szubjektumnak tükröznie kellene valamiféle objektumokat. Valójában a szellemi állapotok nem felelnek meg semminek, a szellemi állapotok vannak, az elsődleges realitást jelentik, egzisztenciálisabbak, mint mindaz, ami tükrözi az objektív világot.

Hogy mi a szellem realitása, és általában mi a realitás, ennek meghatározása attól függ, hogy miképpen oldják meg a gondolkodás és a lét közötti viszony problémáját. Kétféle megoldás számít klasszikusnak: a realizmus és az idealizmus. A skolasztikus, tomista realizmust kell tartanunk a realizmus klasszikus formájának, a tizenkilencedik és a huszadik századi rea-

lizmus már elrontott és jelentéktelenné tett realizmus. A tomista realizmus tudatosan naiv realizmus akar lenni, kritikusan elveti az ismeretkritikát. Az ismeretkritika rávilágított arra az aktív szerepre, amelyet a szubjektum játszik a világ befogadása és megismerése során, e kritika meg akarta határozni, hogy mi a gondolkodás hozadéka. A tárgyak felől induló realitásnak hisszük azt, ami pedig a szubjektum konstrukciója, a gondolkodás termékeinek az objektivációja. A következetes, tudatos, kritikai realizmusnak a szubjektum teljes passzivitását kell vallania. A tárgy így tökéletesen meghatározná a megismerést, a gondolkodás csupán visszatükrözné a tárgyat. Érthetetlen marad azonban, hogy a materiális tárgy miként változhat szubjektummá, a megismerés intellektuális eseményévé. Teljes tévedés azt gondolni, hogy mindössze két irányzat létezik az ismeretelméletben – a realizmus, amely szerint a tárgy mint igazi realitás határozza meg maradéktalanul a befogadást és a megismerést, valamint az idealizmus, amely a világot csupán a szubjektum alkotásának tekinti. Valójában korántsem kell vagy realistának, vagy idealistának lennünk ilyen értelemben: van egy harmadik nézőpont, és pontosan ezt vélem egyedül igaznak. Az idealizmus realista kritikusai, akik az objektum filozófiája mellett állnak ki, megfélelkeznek róla, hogy a szubjektum aktivitása korántsem egyenlő a gondolkodással, hogy a szubjektum részesedik a létből, a szubjektum egzisztenciális, és rajta keresztül ismerhető meg igazán a valóság. Egyáltalán nem állunk olyan dilemma előtt, hogy vagy a megismerés szubjektumához hozzátartozó tárgyat tekintjük iga-

zi realitásnak, vagy pedig radikálisan tagadjuk a realitást, maradéktalanul szétbontjuk különböző érzékletekre és a szubjektum által alkotott fogalmakra. Maga a szubjektum a lét, ha már ezt a szót kell használnunk, és az egyetlen igazi lét a szubjektumok léte. A szubjektum nem pusztán gondolkodást jelent, a szubjektum voluntarista és egzisztenciális. Az akarat hatalmas szerepet játszik a megismerő tevékenységben. Korántsem igaz, hogy a szubjektum teremti a világot – a világot Isten teremti, de Isten nem tárgyakat, nem dolgokat teremt, hanem élő, alkotó szubjektumokat. A szubjektum nem teremti a világot, hanem arra hivatott, hogy teremtsen a világban. Nem a megismerő tevékenység során történik az igazi egzisztenciális értelemben vett realitás teremtése, de a megismerő tevékenység teremtő cselekedet. A tárgyban rejlő valóság a szubjektum megismerő tevékenységétől függ, a megismerés pedig a szubjektumban rejlő valóságtól, a szubjektum létezésének jellegétől. A megismerendő valóság más és más az ember egzisztenciális minőségétől, az ember és ember közötti kapcsolattól függően, vagyis a megismerő tevékenység társadalmi jellegű. Feltétlenül meg kell határozni, hogy az alkotó szubjektum mit tesz hozzá a megismeréshez. A szubjektív idealizmus és az abszolút idealizmus lényegében tagadják, hogy az embernek alkotó szerep jutna a megismerés folyamatában: szubjektum teremti ugyan az egész világot, de ez a szubjektum nem az ember, hanem a transzcendentális tudat, a tudat általában véve, a személy fölötti szubjektum, az abszolút szellem. Az ember teremtő tevékenysége számára

nem marad már hely e szubjektum teremtette világban. Tévedünk, ha a realizmust feltétlenül a tárgyhöz kötjük, ahhoz, ami a tárgytól ered. Van olyan realizmus, amely a szubjektumhoz kötődik, az egzisztenciális szubjektumtól indul ki. A megismerés korántsem a gondolkodásnak a léthez való viszonya, hiszen így a gondolkodást mintegy a lét elé helyeznénk, ugyanakkor a megismerés nem is azonos a léttel. A megismerés: esemény a lét belsejében, és benne feltárul a lét titka. Ez a lét azonban nem tárgyasított, nem kívülre taszított lét. Pontosan a szellem az a realitás, amely az egzisztenciális szubjektumban és rajta keresztül nyilatkozik meg – a szellem belülről, nem pedig kívülről, nem az objektívált világtól kiinduló realitás. A tárgyat a szubjektum oly módon hozza létre, hogy tárgyasítja a gondolkodás termékeit, hiposztazálja a fogalmakat, ugyanis a szubjektum bukott állapotban van, más szubjektumoktól elkülönülve, viszályban velük és Isten világvilágával, a kozmosszal. Ennek az aktivitásnak egészen más az értelme, mint az, amelyet az idealizmus tulajdonít a szubjektum aktivitásának. A skolasztikus és racionalista realizmus voltaképp optimista ismeretelmélet, nem számol kellően a világ és az ember bukott, elkülönült állapotával. A szellem haladja meg ezt a bukott és elkülönült állapotot. Ezzel kapcsolatos a platonikusok és a középkori skolasztika realizmusának a problémája is: az univerzálék realitásának a kérdése. A kettő összefügg egymással. A fogalmak realizmusa nem látja azt, ami a gondolkodás, a szubjektum aktív hozadéka, azaz nem látja az objektívációt. De majd kiderül számunkra, hogy amennyire

helytelen az az igény, hogy válasszunk a realizmus és az idealizmus között, úgy a realizmus és a nominalizmus közötti választás igénye is tévedés.

A tárgyak realizmusa sokkal szorosabban függ össze a fogalmak realizmusával, mint ahogyan rendszerint állítják a filozófiatörténetben. A szellem realizmusa nem a tárgy realizmusa. De vajon azonos-e a szellem realizmusa az univerzálék realizmusával, az általánosnak a realizmusával? A „szellem” fogalmának történetében nagy szerepet játszott az a felfogás, amely az emberi élet univerzális, általános alapelveit tekintette szellemiségnek, nem pedig azt, ami egyedi, individuális. A világ rendelkezik univerzális jellegű ideális alapokkal, és pontosan ezek jelentik a világ szellemi fundamentumát (ilyen felfogást tükröz például Nyikolaj Losszkij és Szemjon Frank ideál-realizmusa, ilyen a Szófia-tan²). Ez a tanítás Platónra vezethető vissza, és könnyen megtörténik ezen az úton az elvont fogalmak hiposztazálása, a gondolkodás termékeinek a tárgyiasítása. A világ ideális, szellemi fundamentuma kiváltképp az „objektivitás”, szemben a minden egyedi és individuális minőség „szubjektivitásával”. Ily módon a szellem olyan felfogásához jutunk el, amely ellentétes az egzisztenciális értelmezéssel: eljutunk az objektív, univerzális szellemhez – az univerzálék általánosan kötelező ismeretének a forrásához. Valójában azonban úgy volna helyes meghatározni a szellemet, mint ami ellentétes az általános, objektívált és személytelen minőséggel. Az univerzálék realitása az

² A Szófia-tan elsősorban Vlagyimir Szolovjov és Szergij Bulgakov nevéhez fűződik az orosz bölcsleletben.

általánosnak és az elvontnak a realitását jelentette, azt jelentette, hogy a dolgokban jelen van az, amit az univerzális jelentésű fogalmak állítanak. Az univerzálék realitása a tárgyiasítás terméke, azaz nem találhatunk bennük elsődleges realitásokat. Az elsődleges realitások mindig egzisztenciálisak, míg az univerzáléknak nincs saját létezésük. Ám helytelen azonosnak tekintenünk az általánost és az univerzalist. Az általános minőség absztrakt, és az absztrakt gondolkodás hozza létre, míg az univerzális a szó valódi értelmében konkrét, és az elvonatkoztatás teljességét, gazdagságát, nem pedig szegénységét jelenti. A realisták és a nominalisták vitáiból ez nem vált kellőképp világossá. Az univerzálék realizmusával ne állítsuk szembe a nominalizmust, amely az elvonatkoztatás másik pólusa csupán. A nominalizmus lényegében még az individuálisnak, a személyesnek, a konkrétnek a realitását sem képes megragadni, a végtelenségig kell fokoznia a részekre tagolást, de még így sem állapodhat meg semmin, ami reális, oszthatatlan volna. Mind a realizmus, mind a nominalizmus egyaránt elvont, és egyik sem észlel konkrét realitást sem az univerzálisban, sem az individuálisban. Az univerzálék realizmusa kénytelen azt vallani, hogy mindaz, ami egyedi, ami individuális, csakis a nembeli révén létezik, a nembeli létben eresztett gyökeret. Ebből következően minden egyedi, individuális minőség másodlagos és származékos, nincs önálló léte. A platonizmus a nembeli lét filozófiája, nem képes arra, hogy felvesse a személy problémáját. A nominalizmusnak sincs ereje elismerni az individuális lét önállóságát, oszthatatlansá-

gát, elsődlegességét, szintén képtelen felvetni a személy problémáját, hiszen a végtelen felé tart az analitikus széttagolás folyamatában.

Rendszerint azért állnak ki a logikai univerzalizmus mellett, hogy megmentsek a tudás lehetőségét, hiszen a szélsőséges nominalizmus és empirizmus veszélyezteti a tudást. Ám ez illúzió. A valóság individuális és irracionális – éppen az elsődleges, oszthatatlan valóság, mindaz, ami valóban létezik, individuális és irracionális természetű. Áthatolhatatlannak bizonyul a logikai univerzalizmus számára, minthogy annak csakis az általánoshoz van köze. A fogalom általános, elvont. Éppen a megismerő tevékenységben történő tárgyiasítás hozza létre az általános és az elvont fogalmát. Az ember viszont azt akarja megismerni, ami konkrét-individuális és konkrét-univerzális (nem pedig elvont-univerzális), és ezt nem teszi lehetővé a logikai univerzalizmus, a tárgyakhoz elvont-fogalmi úton közelítő megismerő tevékenység. Ez a megismerő tevékenység tragédiája, melyet leginkább Kant tárt fel. A német filozófia igen sokat tett annak felvetéséért, hogy milyen problémát jelent az irracionális a megismerésben. Megismerhető-e racionális úton az irracionális? Van olyan típusú megismerő tevékenység, amely nem az univerzális alapelveken nyugvó fogalmak segítségével ismeri meg a tárgyakat, hanem áthatóan ragadja meg a létezést, a konkrét valóságot, az ilyen megismerő tevékenység: részesedés a létből, az élet átragyogtatása [*proszvetlenyije*]. És a mindig konkrét szellem csakis ilyen úton ismerhető meg. A szellem túlmutat a nominalisták és a realisták vitáit meghatá-

rozó ellentétén, vagyis az általános, a nembeli, illetve az egyedi, az individuális szembeállításán. A szellemről való tudás különbözik az objektív természetről szerzett tudástól, más minőségű. A szellem és a szellemség kívül áll a szubjektív és az objektív, az általános és az egyedi, a nembeli és az individuális szembeállításán, amely már az objektiváció terméke. Nem szabad a szellemnek tulajdonítanunk az objektivált természet megismeréséből leszűrt jegyeket. Ily módon a szellem naturalista értelmezése történe. A szellem korántsem a világ ideális, univerzális fundamentuma. A szellem konkrét, személyes, „szubjektív” – a személyes létezésben nyilatkozik meg, és itt mutatkozik meg a szellemben lakozó konkrét-univerzális minőség is. A konkrét-univerzális minőség nem az ideális elvont szférában lakozik, nem az eszmék nembeli létében, hanem a személyes létezésben, a személyes létezés magasabb rendű minőségvoltában [*kacsesztvennoszty*] és teljességében. A szellemet elsősorban perszonalista módon kell értenünk. A személy egzisztenciális értelemben véve egészen más szférához tartozik, mint az a szféra, amelyben szembeállítható egymással az általános és az egyedi, az univerzális és az individuális. A személy individuálisan megismételhetetlen, különleges, különbözik a világ minden más részétől, és univerzális tartalmú, képes arra, hogy szeretetével és tudásával átölelje a világot. Csakis ebben a szférában ébred fel a szellem élete, semmiféle ideális, univerzális alapelvekben még nem lakozik szellem. A személyes szellem nem az univerzálékban gyökerezik, nem az eszmei világban, a személyes szellem: Isten

szellemének, azaz egy szintén személyes szellemnek a képmása. A szellem és a szellemisség a nembeli léten kívül lakozik, de gyakorolhatnak rá hatást. Ha a szellemet úgy értelmezik, mintha az univerzálékon, a nembeli léten alapulna, akkor a szabadság tagadásához, mégoly kifinomult determinizmushoz jutnak el. Holott a szellem a szabadság. A szellemet még a platóni értelemben vett eszmék világa sem determinálhatja. Isten fuvallataként, ihletéseként is befogadja az ember a szellemet, az ilyen befogadás nem determináció, amely a logikai univerzalizmus sajátja. Éppen a szellemtől áthatott ember szabad, nem érzi, hogy függene a természet vagy a társadalom determinációjától, de még a logikai univerzalizmusétól sem, azaz nem érzi, hogy függene a természeti, társadalmi és logikai nembeli lét determinációjától. Hegel tudta, hogy a szabadság azt jelenti, „önmagamnál maradok”,³ a szellem pedig: örök visszatérés önmagunkhoz. A szellem semmiképp sem képviselhet monizmust, habár a gondolkodás történetében gyakran láthatunk erre példát, még Hegelnél is. Sőt, a szellem létezése feltételezi a dualizmust. De nem Isten és ember, nem a Teremtő és a teremtmény dualizmusát feltételezi a szellem létezése, hanem a szubjektív és az objektív, a szabadság és a determinizmus, a szellem és a természet, a személyes és az általános dualizmusát.

A szellemet nem határozhatják meg a már az objektíváció szülte univerzálék, de a szellem azt jelenti, hogy az ember, kilépve a maga bezártságából, a konk-

³ Lásd G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Budapest, Akadémiai, 1973, 108. Szemere Samu fordítása.

rét-univerzális felé törekszik. A szellem személyes, és a személyben nyilatkozik meg, de személyfölötti tartalommal telíti a személyt. A szellem szubjektív, és a szubjektumban nyilatkozik meg, de megszabadít a hibás „szubjektivitástól”, képessé tesz arra, hogy megkülönböztessük a realitásokat és egyesüljünk a realitásokkal. A szellem realitása a realitások felé forduló magatartást is jelent. A szellem látó, látja a realitásokat, érzékeli mind a szellemi világ, mind a tárgyiasított világ, a természeti, lelki, történeti, társadalmi világ realitásait. A szellem birodalmának alapvető jellemzője azonban, hogy nem tartalmaz a nembeliségre, a tömegre, a kollektívumra vonatkozó minőséget, a szellem birodalmában minden egyénien személyes, ugyanakkor konkrét-univerzális, és minden összekapcsolódik. Ez azt jelenti, hogy a szellem birodalma a szabadság és a szeretet birodalma. A szellem a legreálisabb realitás, ugyanis ami szubjektív-személyes, az valóságosabb, mint az, ami objektív, tárgyi. Amikor egyedül azt ismerik el létezőnek, ami egybecseng az ész univerzális törvényeivel, akkor nem a létezővel találkoznak, hanem azzal, amit csupán elképzelnek. Ily módon nem vehető észre a szellem realitása. A szellem, a szellemi valóság nem cseng egybe az ész univerzális törvényeivel, ez a valóság korántsem az univerzális eszmék világa, korántsem objektív világ. Ez a világ a konkrét belső emberséggel cseng egybe: olyan élményekkel, mint az emberi sors, a szeretet és a halál, az emberi tragédia átélése. A szellemfelfogás spiritualizációjának azt kell vallania, hogy a szellem más értelemben véve reális, mint mindaz, ami a gondolkodásban

és a természetben tárgyiasult. Az elvont spiritualizmus és az elvont idealizmus a szellemet elválasztják az élet teljességétől, „ideális” szférába helyezik, ezért nem ismerik az aktív és konkrét szellemet. Vitalista módon sem értelmezhető a szellem. Mondhatjuk ugyan, hogy a szellem maga az élet, de csak ha nem biológiai értelemben fogjuk fel az életet. A szellem a létezés rendjéhez tartozik. Különbőféle rendű realitások léteznek: van a fizikai, az organikus, a pszichikai, a társadalmi világként értett valóság, ugyanakkor léteznek az igazság, a jó, a szépség, az érték, az alkotó fantázia realitása is. Ez utóbbi realitástípus a szellemhez, a szellemi valósághoz tartozik. Az igazság természetként, objektív dologként nem valóságos, de valóságos mint az emberi létezésben ható szellem, szellemisség. A csorbítatlanul teljes emberi ész – nem a *ratio*, nem az elvont gondolat – már szellem, a csorbítatlanul teljes ész szellemi természetű, meghonosodott a létezésben. Az ember lényé tartalmaz szellemi alapelveket mint ami a világhoz képest transzcendens, azaz meghaladja a világot. A szellem szubjektum, mint-hogy a szubjektum ellentétes a dologgal. Fichte ezt jól értette. A szellem az ember révén állítja a maga realitását, az ember a szellem manifesztációja. A tudat és az öntudat elválaszthatatlan a szellemtől. A tudat nem pusztán pszichológiai fogalom: olyan szellemi elemet tartalmaz, amely építi a tudatot. Csakis emiatt lehet átlépni a tudattól a tudatfölöttihez. A szellem voltaképp a tudatfölötti működése a tudatban. A szellemé az elsőbbség a léttel szemben.